

CSÁKI GYÖRGY

Egy főmű hazatért

A 20. század egyik társadalomelméleti főművét, egy különösen jelentékeny magyar társadalomtudós főművét: Polányi Károly *A nagy átalakulás* című kötetét jelentette meg 2004 végén a Napvilág Kiadó.¹

Mint közzismert, az 1886-ban született Polányi Károly a Gallilei Kör első elnökeként, a *Szabadgondolat* című radikális folyóirat munkatársaként és rövid ideig szerkesztőjeként, az úgynevezett második reformnemzedék prominenseként kezdte fantasztikusan gazdag pályafutását. A Tanácsköztársaság idején elhagyta Magyarországot, 1933-ig Bécsben, utána néhány évig Oxfordban, majd – a második világháború után – Kanadában élt. Az emigrációban töltött negyvenhat év alatt vált világszeret elismert, ma is gyakran hivatkozott társadalomtudóssá. Leggyakrabban gazdaságtörténésznek nevezik, noha szemléletének multidiszciplinaritása alapján – ami egyébként fiatal korában még a világon mindenütt, így Magyarországon is természetes volt – gyakran titulálják kultúrانتropológusnak, társadalomfilozófusnak és gazdaságfilozófusnak is.

Magyarul számos könyve jelent meg – és itt ne feledkezzünk meg az emigrációja előtt publikált műveiről sem: *A magyar hegemonia és a nemzetiség* (1914), *Radikális párt és polgári párt* (1918), *A mai nemzedék hivatása* (1918) és *Fizikai és szellemi munka* (1919). 1972-től kezdődően magyarul is megjelentek Polányi Károly nagy monográfiái: a *Dahomey és a rabszolga-kereskedelem* (1972), a *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban* (1984) és több, viszonylag kis példányszámú tanulmánykötete: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet* (1976), *Egy gazdaságelmélet küszöbén* (I–II., 1985, 1986) és a *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom* (1986). (A két monográfia és az

¹ POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* (Második, átdolgozott kiadás.) Joseph E. Stiglitz előszavával. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 396 p.

utóbbi tanulmánykötet a Gondolat Kiadó gondozásában jelent meg.) Most pedig immár a szélesebb olvasóközönséghez is eljuthat Polányi Károly főműve, az először 1944-ben megjelent *A nagy átalakulás*.

Polányi ebben a fejlődés, a haladás kérdéseit vizsgálta. Számára a gazdaság nem öncél, nem a haszon maximalizálásáról szól ugyanis: szubsztantív gazdaságfilozófiája szerint a gazdaság, a termelés célja a szükségletkielégítés. Felfogása szerint a gazdaság a társadalom koherens alkotórésze, a gazdasági-gazdálkodási folyamatok csak a társadalmi folyamatokba ágyazottan értelmezhetők. Gazdaságtörténészként leírta a gazdaság fejlődését meghatározó olyan integratív sémák, struktúrák elméleti alaptípusait, mint – többek között – a reciprocitás, a redistribúció, az árucseré és a háztartásgazdaság.

Polányi Károly a piacgazdaság kialakulását elemezve arra a meggyőződésre jutott, hogy a piac ugyan valóban évezredek társadalmi-gazdasági jelenség, de uralkodóvá – esetleg: egyeduralkodóvá – csak a 19. században vált. Korábban a társadalom uralkodott a gazdaságon, a klasszikus kapitalizmus kialakulásával azonban a gazdaság kikerült a társadalom ellenőrzése alól: ettől kezdve a piaci önszabályozó mechanizmusok szabályozzák az erőforrások és a javak elosztását. Polányi szerint ennek következtében a természet és az ember maga is áruvá vált. Az, hogy Polányi a „fiktív áru” kifejezést használja, talán azt a „wishfull thinkinget” fejezi ki, hogy Polányi bízott egy olyan, „piac utáni” korszak eljövételében, amelyben ismét a társadalom, az emberek közössége ellenőrzi a gazdaságot, és azon belül az erőforrások – a természeti és az emberi erőforrások – felhasználását és elosztását. Ezért idézi egyetértőleg Robert Owent:

„a piacgazdaság, ha saját törvényei szerint hagyják fejlődni, nagy és tartós bajokat okoz.

A termelés az ember és a természet kölcsönhatása. Ha ezt a folyamatot a barter és a csere önszabályozó mechanizmusán keresztül kell megszervezni, akkor hatókörébe kell vonni az embert és a természetet, ezeknek alá kell rendelődniük a kínálatnak és a keresletnek, azaz ugyanúgy áruként kezelendők, mint az eladásra termelt javak.” (*A nagy átalakulás*. 175–176.) Ebből következően „az árufikció azt figyelmen kívül hagyta, hogy ha a termőföld és az emberek sorsát a piacra bízák, az felér megsemmisítésükkel” (uo. 176.).

A 19. század – tehát a modern piacgazdaság – társadalomtörténetét, Polányi felfogásában, két fő áramlat alakította: „Az egyik a gazdasági liberalizmus szervezőelveinek és a társadalom védekezésének az összeütkezéséből adódott, amely mélyen gyökerező intézményi feszültséghez vezetett. A másik az osztályok konfliktusából fakadt, amely az elsővel kölcsönhatásban katasztrófává változtatta a krízist.” (Uo. 179.)

Polányi hangsúlyozza: „A *laissez faire* egyáltalán nem volt természetes. A szabad piacok sohasem jöttek volna létre pusztán attól, hogy hagyják a dolgokat menni a maguk útján. [...] A harmincas és a negyvenes évek nemcsak a korlátozó szabályokat hatályon kívül helyező törvénykezésnek, hanem annak is tanúi voltak, hogy erőteljesen növekedtek az állam adminisztratív funkciói. Így immár rendelkezésre állt egy olyan központi bürokrácia, amely alkalmas volt a liberalizmus hívei által kitűzött feladatok elvégzésére. [...] A *laissez faire* pedig nem valaminek az elérésére szolgáló módszer, hanem maga az elérendő cél volt.” (Uo. 184–185.) Egyébként is, állítja Polányi, a liberalizmus „magától”, tehát spontán módon nem kerülhet uralkodó pozícióba: egy erőteljesen liberalizmusellenes politikai aktus juttathatja csak hatalomra a „liberalizmust” – amely így éppen csak születésében nem liberális.

Polányi veszélyes szerző, művének ugyanis sok olvasata lehet, sok olvasata van. Sok mindent tagad – sokakkal együtt, de egyáltalán nem feltétlenül igenli mindazt, amit a többi tagadó igenel. Polányit szokás piacellenesnek, esetenként „romantikus antikapitalistának” titulálni – piacellenessége azonban semmiképpen sem vezet etatizmushoz, dirigizmushoz: az államszocializmus kategóriája pedig le sem írható Polányi nevével egy lapon.

Polányit gyakran tekintik a világméretű ökológiai problémák/ökológiai világválság és a globalizáció káros következményei „Kasszandrájának”. Ez sok szempontból igaz – mégis megengedhetetlen: ha máshonnan nem, hát Kossuth Deákhhoz intézett leveléből is tudhatjuk, hogy „Kasszandrának pedig igaza volt”, Polányi Károly azonban tudós volt és nem jós, társadalomtudományi kutató, és nem próféta.

Polányi veszélyes szerző azért is, mert könnyű aktualizálni: *A nagy átalakulás* 2001-es kiadásához írt előszavában Joseph Stiglitz néhány lépéssel elér az úgynevezett „Washingtoni konszenzus” bírálatához is – mintha az közvetlenül levezethető lenne Polányinak a gazdaság társadalmi beágyazottságáról írt gondolataiból. Polányinak a szabad munkaerőpiac és a nemzetközi kereskedelem, valamint az aranystandard közötti összefüggésrendszerrel írott gondolataiból pedig könnyen és gyorsan jut el a Nemzetközi Valutaalap működésének alapvető ellentmondásához. (Az utolsó idézet a *laissez faire*-ről és Stiglitz eszmefuttatása az IMF-nek a hiteleire szoruló – nyilvánvalóan elsősorban fejlődő és/vagy átalakuló – tagállamok gazdasági életébe való dirigista/etatista beavatkozásról, mutatis mutandis, ugyanarról az egykor liberális, ma neoliberais illúzióról szól.)

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Polányi művei Magyarországon is először – a hetvenes évek elejétől – elsősorban a fejlődéskutatók érdeklődését keltették fel, később azonban inkább a globalizációkritikusok

idézték. Az állam szerepe, a „fejlesztő állam” eszméjének kulcsszerepe a modernizációban ugyanakkor ma talán ismét a gazdaság és a társadalom kapcsolatára vonatkozó gondolatokat teszi „aktuálisabbá”. Nem véletlen Stiglitz okfejtése az előszóban egyes dél-kelet-ázsiai országok látványos gazdasági fejlődéséről: a fejlődő országok leggyorsabban és strukturálisan is leginkább megalapozott módon növekvő/fejlődő országainak e csoportja ugyanis az uralkodó neoliberális dogmáktól teljesen elütő módon, erős állami fejlesztéspolitikák révén küzdötte le az elmaradottságot – ha egyáltalán leküzdötte azt.

Polányi Károly művei – így most megjelent főműve, *A nagy átalakulás* is – mélyenszántó tudományos művek, amelyek a gazdaság és a társadalom szorosan összefonódó működésére vonatkozó történelmi/gazdaságtörténelmi és gazdaságfilozófiai elemzéseket, nem pedig jóslásokat tartalmaznak. Polányi gondolatainak aktualitása azonban valóban zavarba ejtő.

Hadd idézzem végezetül egy 1910-es könyv előszavának zárógondolatát: „[Mach] ezeknél célszerűbb fogalmakat és szabályokat alkot. A gyakorlat szempontjából a régiek is kielégítőek ugyan, mert a tényekhez alkalmazkodnak, de mivel ezek e gondolatok egymáshoz nem alkalmazkodnak, ezért tudományosan célszerűtlenek, vagy más szóval: hamisak. Ennek kimutatása és a rossz fogalmak jobbakkal való helyettesítése teszi ki e munka korszakalkotó jelentőségét, mellyel erre vonatkozó bölcséleti gondolatainknak, mint egyetlen hatalmas előítéletnek fájdalmas lerombolása szükségképpen együtt jár. *A dualizmus* és a *metafizika* színes légvárai összeomlanak, de a romok eltakarítása után az emberi gondolkodás számára egy biztos és célszerű lakóház egyszerű alapvonalai rajzolódnak elélnk.”²

Ki-ki tetszése szerint helyettesítse a dualizmus és a metafizika szavakat, válassza ki magának legkedvesebb ellenséges légvárát/légvárait, takarítsa el szorgalmasan és rendesen a romokat: Polányi művei, közöttük is kiváltképpen *A nagy átalakulás* alapos tudományos feldolgozás és az abban kifejtettek továbbgondolása, a mai helyzettel való összevetése nyilvánvalóan hozzásegíthetnek bennünket ahhoz, hogy „az emberi gondolkodás számára egy biztos és célszerű lakóház egyszerű alapvonalai rajzolód[ja]nak elélnk”.

Abban a reményben hívjuk föl az olvasók figyelmét Polányi Károly most megjelent opus magnumjára, hogy a jelen kiadás révén Polányi gondolatai értéküknek megfelelő mértékben és módon váljanak a magyar társadalomtudományi közgondolkodás részeivé.

² MACH Ernő: *Az érzékek elemzése*. Fordította és bevezetővel ellátta: Dr. Polányi Károly. Budapest, 1910 – Deutsch Zsigmond és társa. Bevezetés, VI. o. /A Galilei Kör Könyvtára, 2./